

ДО ПОНЯТТЯ ДИСКУРСУ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Анотація. У статті розглядаються особливості тлумачення терміну *дискурс*. Авторкою наводяться різні підходи до його розуміння в сучасній лінгвістиці. Значна увага приділяється висвітленню характеристик дискурсу.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, підхід, характеристики дискурсу.

Починаючи з другої половини ХХ століття, у лінгвістиці спостерігається перехід від вивчення мови «в собі та для себе» до вивчення мовлення та комунікації в цілому. Це є цілком закономірним, оскільки мова знаходить своє реальне відображення у мовленні і тільки через мовлення виконує своє комунікативне призначення. Зазначена тенденція обумовлює посилену увагу лінгвістів до дослідження людського фактора в мові. Основним об'єктом вивчення антропологічної лінгвістики є мовна особистість, яка породжує та сприймає тексти, живе у світі текстів та формується під їх впливом [20, с. 3]. Однією з найбільш актуальних проблем у зв'язку з цим є вивчення «тексту у його сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психолінгвістичними) факторами». Природа терміну «дискурс» настільки багатогранна, що незважаючи на досить довгу історію його дослідження й численні праці в сфері дискурсивного аналізу, говорити про однозначне розуміння дискурсу вважається передчасним [3; 8; 10; 14; 22; 23].

Метою статті є аналіз особливостей тлумачення терміну *дискурс* та аналіз підходів до його вивчення в сучасній лінгвістиці.

Дискурс (фр. *discours*, англ. *discourse* від лат. *discursus* «бігання взад-вперед; рух, кругообіг; бесіда, розмова») – мовлення, процес мовленнєвої діяльності; спосіб говоріння. Це багатозначний термін цілого ряду гуманітарних наук, предмет яких прямо або опосередковано передбачає вивчення функціонування мови, – лінгвістики, літературознавства, семіотики, соціології, філософії, етнології та антропології. Чіткого та загальноприйнятого визначення «дискурсу», яке охоплює всі випадки його вживання, не існує, й не виключено, що саме це сприяло тій широкій популярності, яку цей термін здобув за останні десятиріччя. Найчіткіше виділяються декілька основних класів використання цього терміну, які співвідносяться з різними національними традиціями та працями конкретних авторів.

Словник “Routledge Dictionary of Language and Linguistics” узагальнює і перераховує різноманітні підходи різних зарубіжних лінгвістів до терміну «дискурс», зазначаючи, що термін використовується із значними відмінностями у значенні: зв'язне мов-

лення (Harris 1952), діяльність (на противагу “тексту” як репрезентація формальної граматичної структури дискурсу) (van Dijk 1974), продукт інтерактивного процесу в соціокультурному контексті (Pike 1954), розмова (на противагу письмовій прозі, чи “тексту”) (Cicourel 1975), “мова в контексті всіх форм і способів” (Tannen 1981), конверсаційна взаємодія (Coulthard 1977) та процес (на противагу подукту чи “тексту”) (Brown and Yule 1983)” [25, с. 320].

Як явище дискурс став предметом аналізу лінгвістичних теорій у середині ХХ ст., зокрема лінгвістики тексту і дискурсивного аналізу. Введення в науковий обіг нового терміну супроводжувалося кризою лінгвістики, засобів якої виявилось недостатньо в умовах глобалізації інформаційних мереж (наприклад, для вираження змісту реклами, символіки компаній тощо). Соціальна реальність вимагала такої одиниці, яка була б ширша за речення і більш гнучка, ніж текст. На думку Х. Ізенберг, потенційний об'єкт мав забезпечити: порозуміння (здійснення мовної комунікації в соціальному і предметному контексті), продукування текстів; декомпонування тексту і виокремлення з нього композиційного плану, здійснення комунікації з допомогою текстів [9, с. 43]. Відповідно до цих вимог дослідник піддає аналізу питання правильного оформлення і побудови тексту, за результатами якого вказує, що відносна закінченість тексту не є специфічною ознакою правильної побудови. З вищевикладеного стає зрозуміло, що такі властивості текстових фрагментів як закінченість, зв'язність, узгодженість, композиційна побудова формуються дискурсом лише у процесі комунікації і не можуть сприйматися відокремлено від неї. Це означає, що дискурс – це не просто актуальна одиниця тексту, дискурс потенційно ширший тих складових, що роблять його предметом дослідження спеціальних лінгвістичних теорій, оскільки він є елементом соціокультурної взаємодії, «характерні риси якої – інтереси, цілі та стилі» [6, с. 53]. У такий спосіб дискурс розширює пізнавальні можливості, виводячи конкретно наукові проблеми на соціокультурний рівень.

Залежність дискурсу не лише від змісту висловлювань і текстів, а й від методології, методики його реалізації і сфери впливу вивел дискурс за межі суто лінгвістичних теорій. Цей процес розпочався у 80-х роках ХХ ст. У той час у науковій літературі все частіше з'являються публікації, в яких уже не просто

аналізується співвідношення дискурсу і тексту, але й робляться спроби їхнього протиставлення. У науці такий перехід ознаменований появою нового напрямку у вивченні дискурсу – *дискурс – аналіз*.

Подібно до визначення самого терміна «дискурс», у лінгвістичній літературі спостерігається декілька підходів і до вивчення дискурсу як явища. Одним із них є формально-структурний підхід, представниками якого є такі вчені, як Т.М. Ніколаєва (1978), Ван Дейк (1983), В.Г. Борботько (1998, 1999), М. Стабс (Stubbs 1983). Дискурс у межах цього підходу означає «тексти в їх текстовій даності» [17, с. 670]. Т.М.Ніколаєва в словнику термінів лінгвістики тексту пропонує таке визначення терміна «дискурс»: «Дискурс – багатозначний термін лінгвістики тексту, що вживається колом авторів у значеннях майже омонімічних. Найважливіші з них: 1) зв'язний текст; 2) усно-розмовна форма тексту, 3) діалог, 4) група висловлювань, пов'язаних між собою за змістом, 5) мовленнєвий витвір – письмовий або усний» [15, с. 467]. Значно пізніше лінгвісти, що досліджують дискурс у рамках формально-структурного підходу, починають відзначати, що дискурс – це не тільки «даність тексту», але також і «системно мовні структури цілого тексту» [6, с.154], і «мовленнєво – мисленнєвий процес, що приводить до утворення структури» [4, с. 1].

Другий підхід до аналізу дискурсу відображає функціонально-структурне визначення дискурсу як будь – якого «вживання мови» [21; 24]. Цей підхід передбачає обумовленість аналізу функцією дискурсу, вивченням функцій мови в широкому соціокультурному контексті: «вивчення дискурсу – вивчення будь-якого аспекту використання мови» [24, с. 65], «аналіз дискурсу неминує передбачає аналіз мови в її використанні» [21, с. 1]. У межах цього підходу важливою є взаємодія одиниць між собою, те, як вони доповнюють і змінюють текст. Цей підхід співзвучний з ідеями Празького лінгвістичного гуртка: «... до лінгвістичного аналізу потрібно підходити з функціональної точки зору. З цієї точки зору мова є системою засобів вираження, що служить якійсь певній меті» [16, с. 123].

Третій підхід ґрунтується на прагмалінгвістичній моделі дискурсу, яка будується, виходячи з поняття комунікативної діяльності, і протиставляється структурній моделі мовної діяльності. При порівнянні комунікативно-прагматичної та системно-структурної парадигм І.П.Сусовим були відзначені два підходи до дискурсу (під яким автор розуміє комунікацію за допомогою тексту) [18, с. 8-9]. Прихильники системно-структурної парадигми вважають, що семантичний компонент мови органічно включається в структурний компонент, який дає необхідну деталізацію цілей і умов комунікації для змісту мовної дії. Ця точка зору представлена Ю.Н. Карауловим в його трирівневій диференціації мовної особистості: лексикон (формальний, вербальний рівень), тезаурус (когнітивний рівень) і прагматикон (мотиваційний рівень) [11, с. 18-19].

Прагмалінгвістичний підхід критикується В.А.Хомяковим, який стверджує, що теорія мовленнєвих актів помилкова, оскільки ігнорує соціальне визначення комунікативної ситуації і, отже, позбавлена таких характеристик контексту як культурні, етнографічні, міжособистісні тощо [19, с. 13]. Проте М.І.Кобозева підкреслює, що, незважаючи на недооцінку деяких цілей, що досягаються в спілкуванні, «позасоціальне розуміння акту комунікації, статичну точку зору на об'єкт», теорія мовних актів «продемонструвала важливість врахування цілі (наміру) мовця для пояснення процесів мовної взаємодії», а також торкнулася кола інших питань, що входять в компетенцію теорії мовної діяльності, – «проблеми типології комунікативних невдач» і «типології первинних мовленнєвих жанрів» [12, с. 20-21].

Четвертий підхід до аналізу дискурсу – критичний аналіз, який Іван Дейк вважає «єдиною перспективою при здійсненні мовного, семіотичного або дискурсивного аналізу» [6, с. 126]. Критичний аналіз дискурсу має своєю метою аналіз як неявних, так і прозорих структурних відносин домінування, дискримінації, влади і контролю, виражених в мові. Інакше кажучи, критичний аналіз дискурсу націлений на критичне вивчення соціальної нерівності, вираженої (сигналізованої, конституційованої, законодавчо закріпленої і т. ін.) в мові або дискурсі [29, с. 7].

П'ятий підхід відображає вивчення дискурсу як особливе використання мови для висловлення особливої ментальності, особливої ідеології, що спричиняє активізацію деяких рис мови і, в кінцевому рахунку, особливу граматику і правила лексики. Дискурс – це особлива соціальна даність, яка «існує, перш за все, і головним чином у текстах, але таких, за якими постає особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, – в кінцевому рахунку – особливий ментальний світ» [17, с. 677].

Дискурс є центральним моментом людського життя в мові. Будь-який акт вживання мови є частиною досвіду людини. У цій якості він вбирає в себе і відображає збіг обставин, за яких та для яких він був створений. До таких обставин належать: комунікативні наміри мовця, взаємовідношення автора та адресатів, різноманітні обставини (особливі та випадкові), спільні ідеологічні риси та стилістичний клімат епохи взагалі та окремих особистостей зокрема, жанрові та стильові риси як самого повідомлення, так і тієї комунікативної ситуації, до якої воно належить, сукупність асоціацій з попереднім досвідом [5, с. 10].

До найважливіших характеристик дискурсу в його сучасному розумінні можна віднести такі:

- дискурс є складним комунікативним явищем, що містить у собі й соціальний контекст, який дає уявлення як про учасників комунікації (і їхні характеристики), так і про процеси виробництва і сприйняття повідомлень [7, с. 116-133];
- дискурс відображає суб'єктивну психологію людини, і отже, він не може бути відчужений від того, хто говорить [2, с.3-42];

- за самою своєю суттю дискурс – явище когнітивне, тобто таке, що має справу з передачею знань, з оперуванням знаннями особливого роду і, головне, зі створенням нових знань [13, с.7-25]; дискурс – це “зв’язаний текст у сукупності” з екстралінгвістичними, прагматичними й іншими факторами; текст, взятий у подійєвому аспекті; мовлення розглянуте як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і в механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах)” [1, с. 136-137].

Одним із можливих напрямків аналізу дискурсу є побудова класифікацій його типів. На даному етапі розгляду лінгвістичної думки виділяють 3 основні напрямки, які умовно можна назвати *прагмалінгвістичним, діалогічним та культурологічним* [10, с. 14-26]. Прихильники прагмалінгвістичного напрямку основним критерієм для побудови класифікацій вважають комунікативну інтенцію мовця, стадію вербалізації інтенції, ілюктивну функцію, соціальний статус учасників комунікації, тип комунікації. Незважаючи на різницю у підходах до побудови типології дискурсу, прагмалінгвістична позиція авторів передбачає пріоритет контекстуальних та ситуативних характеристик дискурсу.

Лінгвістів, які працюють над проблемою взаємодії дискурса і культури, об’єднує розуміння того, що в основі спілкування лежить комунікативна компетенція, яка включає знання фактів, ідей та асоціацій, спільних для всіх хто говорить цією мовою, яка виражається як вербально, так і невербально. Люди, які розмовляють певною мовою, знаходяться під впливом культурної моделі цієї мови. Прибічники культурологічного підходу до вивчення дискурсу будують його типологію, виділяючи основні та другорядні культурно релевантні ознаки дискурсу, які мають як етнічні, так і соціальні виміри.

У лінгвістичній літературі неодноразово вказувалося, що найбільш перспективним видається прагмалінгвістичний підхід до аналізу дискурсу. Виходячи з положення про те, що дискурс є складне, багатопланове утворення, яке характеризується щонайменше трьома вимірами – учасники комунікації, ситуація спілкування та сам текст, – приходимо до висновку, що одновимірний розгляд об’єкту буде недостатнім. Розглядаючи типологію дискурсу необхідно брати до уваги всі його складові. Відповідь на те, яка з них буде пріоритетною, завжди буде суб’єктивною, оскільки кожен дослідник має своє бачення вирішення проблеми. Наголошується, що ведуча роль серед цих трьох складових належить все таки категорії учасників спілкування, оскільки саме вони є творцями тексту в його кінцевому рахунку.

В.І. Карасик стверджує, що з позиції відношень між учасниками комунікації найбільш суттєвим критерієм є протиставлення особистісно-орієнтованого та статусно-орієнтованого спілкування [10, с. 189]. Особистісно-орієнтоване спілкування реалізується тоді, коли співрозмовник нам добре відомий. У випадку статусно-орієнтованого спілкування комуніканти реалізують себе певними рольовими характеристиками, як представники певних груп людей (начальник, клієнт, пацієнт, учитель, пасажир, колега і т.д.). Отже, на першому рівні класифікації типів дискурсу виділяють два типи дискурсу: особистісний та інституціональний. Критерієм для їх виділення є відносини між учасниками комунікації. Наступний рівень класифікації передбачає подальше уточнення та конкретизацію двох типів дискурсу, виділених раніше. Критеріями виділення є мета спілкування та ознаки комунікативної ситуації. Зважаючи на це, особистісний дискурс можна поділити на художній (самовираження мовця) та побутовий (задоволення практичних потреб мовця). Реалізація обох типів відбувається у різних комунікативних ситуаціях. Для встановлення типів інституціонального дискурсу необхідно враховувати мету комунікації та прототипні характеристики ситуації спілкування, основною з яких є місце, де відбувається комунікація (школа, тюрма, лікарня). Таким чином, слідом за В.І. Карасиком, ми виділяємо політичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, діловий, рекламний, спортивний, науковий та масово-інформаційний види інституціонального дискурсу, у кожному з яких реалізуються свої, відмінні від інших, комунікативні ситуації.

Подальший поділ типів дискурсу відбувається у залежності від форми мови (усна або письмова), від способу спілкування (масового чи індивідуального), від ступеня емоційності, спонтанності, нормативності та деяких інших ознак [10, с. 192]. Так, у рамках юридичного дискурсу виокремлюються допит, постановка суду, промова адвоката, текст закону, протокол затримання, опитування свідків і т. п. Критерієм для виділення жанрів дискурсу є параметри тексту, які сформувались під впливом комунікативної дистанції та намірів учасників спілкування, а також сформованих соціальних інститутів.

Отже, поняття “дискурс” є предметом запеклих суперечок. Воно трактується неоднозначно в сучасній лінгвістиці, що спричинює існування різних підходів до його аналізу. Наведена нами типологія дискурсу є умовною до певної міри, однак вона може, на наш погляд, слугувати інструментом для аналізу дискурсу та його складових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Н.Д. Арутюнова. – М.: Советская Энциклопедия, 1990. – С. 136-137.
2. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики / Новое в зарубежной лингвистике / Н.Д. Арутюнова, Е.В. Падучева. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – С. 3-42.
3. Богин Г.И. Типология понимания текста / Г.И. Богин. – Калинин: Изд-во Калининск. гос. ун-та, 1986. – 87 с.

4. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. Изд. 2-е, стереотипное / В.Г. Борботько. – М.: КомКнига, 2007. – 288 с.
5. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования / Б.М. Гаспаров. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.
6. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ / Сост. В.В. Петрова / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
7. Демьянков В. З. Интерпретация политического дискурса в СМИ // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: Учебное пособие / Отв. Ред. М. Н. Володина / В.З. Демьянков. – М.: Изд-во Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, 2003. – С. 116-133
8. Долинин К.А. Интерпретация текста / К.А. Долинин. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.
9. Изенберг Х. О предмете лингвистической теории текста // Новое в зарубежной лингвистике / Х. О. Изенберг. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С.43 – 56.
10. Карасик В.И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации / В.И. Карасик: Межвуз. сб. науч.тр. – Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – с. 25 – 33.
11. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1987.-262 с.
12. Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности / И.М. Кобозева // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 7-21
13. Лук'янець В. Філософія дискурсу / В. Лук'янець // Вісник НАН УКР, 2002. № 12. – С.22-28.
14. Макаров М.Л. Языковое общение в малой группе: Опыт интерпретативного анализа дискурса / М.Л. Макаров: Автореф. дис. ... док. филол. наук. – Саратов, 1998. – 43 с.
15. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике / Т.М. Николаева. Выпуск VIII. Лингвистика текста. Сост., общая редакция Т.М. Николаевой / Москва.: Прогресс, 1978. С. 466 – 471.
16. Пражский лингвистический кружок. Тезисы Пражского лингвистического кружка / Ред. Н.А. Кондрашова. – М., 1967.
17. Степанов Ю.С. Между системой и текстом // Ю.С. Степанов Язык и метод. К современной философии языка. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 655-688
18. Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая система // Языковое общение / И.П. Сусов Процессы и единицы. — Калинин, 1988. — С. 7—13.
19. Хомяков В.А. Теория речевых актов и социальная лингвистика // Прагмалингвистическая интерпретация и планирование дискурса: тезисы докладов совещания-семинара / Хомяков В.А. – Пятигорск, 1991. – С. 11-14.
20. Человек – Текст – Культура: Коллект. монография / Под ред. Н.А. Купиной, Т.В. Матвеевой. – Екатеринбург, 1994. – 235 с.
21. Brown G., Yule G. Discourse analysis / G. Brown, G.Yule. – Cambridge etc., 1986. – 386 p.
22. Coulthard M. Advances in Spoken Discourse Analysis. – London: Routledge, 1992. – 266 p.
23. Fairclough N. Analysing Discourse / N. Fairclough // – London: Routledge (Taylor and Francis), 2003. – 288 p.
24. Fasold Ralph W. The Sociolinguistics of Language / Ralph W. Fasold. – Oxford: Basil Blackwell., 1990. – 352 p.
25. Routledge Dictionary of Language and Linguistics / Hadumod Bussmann, Gregory Trauth, Kerstin Kazzazi. – Routledge, 1999. – 560 p.
26. Schiffrin, D. Approaches to Discourse Text. / D. Schiffrin Oxford; Cambridge, MA, 1994. – 480 p.
27. Stubbs M. Discourse Analysis Text / M. Stubbs // The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Oxford, 1983. – 279 p.
28. Widdowson H.G. Linguistics. Text. / H.G. Widdowson Oxford, 1996. -152 p.
29. Wodak R. Methods of critical discourse analysis Text. / R. Wodak, M. Meger / ed. by R. Wodak. 2nd ed. – Los Angeles: SAGE, 2009. – 204 p.

*Oksana Myholynets-Shovak, Natalia Petiy
On the Notion of Discourse in Modern Linguistics*

Summary. The article under analysis suggests a number of possible definitions of the term *discourse* in Modern linguistics. The author proposes different approaches to the discourse consideration. Special attention has been paid to discourse characteristics as well as its typology.

Key words: discourse, discourse analysis, approach, discourse characteristics.

Одержано 19.06.2014 р.